

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 930.2:929.924(477)«16/17»

Андрій Рудюк

ВІТЧИЗНЯНІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО КОЗАЦЬКУ СИМВОЛІКУ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Розглядається джерельний комплекс вітчизняного походження до вивчення козацьких символів Війська Запорозького та Гетьманщини. Аналізується місце козацьких літописів у сукупності наративних джерел.

Ключові слова: джерело, символіка, козацькі літописи, мемуарна література, козацтво.

В історії України особливе місце посідає козацтво – гордість, слава і сила українського народу, яка упродовж декількох століть була ще й єдиною опорою та надією. З ним асоціювалась доблесть українського війська, його здобутки, основним з яких є закладення основ майбутньої української державності. Козацтво, як новий суспільний стан, як нова еліта, стало невід'ємною частиною історії українського народу. Атрибути козацької влади увійшли до складу розгалуженої системи вітчизняної символіки.

Сучасне українське військо ще не завершило процес формування власної символіки. У складній зовнішньополітичній ситуації в Україні з'являються нові та відроджуються старі військові формування та підрозділи, які виконують функції охорони державного суверенітету. Для них розробляють та впроваджують знаки розрізнення, які мають виокремити їх серед загальної маси військовослужбовців. Нова система символіки не народжується на порожньому місці, вона мусить мати історичні корені, які з'єднують покоління між собою.

Серед різновидів української символіки особливе місце займають козацькі клейноди, зображення яких наносились і наносяться на шеврони, емблеми та прапори частин та з'єднань Збройних Сил України. Саме упродовж незалежності найбільшого поширення набуває використання зображень козацьких клейнодів у військовій атрибутиці [1].

Тематиці козацької символіки загалом присвячено чимало історичних розвідок та досліджень. Вивченням писемних джерел козацької історії науковці почали займатись ще з кінця XVIII ст., коли значно зріс інтерес до власної історії. На особливу увагу заслуговує дослідження з історії українських козаків Д. Яворницького [2]. Власне про козацькі клейноди почали писати на початку 20-х рр. XX ст. Це відбувалося в контексті українсько-російських взаємин стосовно обміну культурними цінностями, в тому числі і козацькими святинами; зокрема цьому присвячена праця М. Макаренка [3]. Далі настає «історіографічний морок» стосовно даної теми, практично аж до кінця 80-х рр. Справжнє пожвавлення спостерігається на зорі незалежності, саме тоді вчені змогли в повний голос заговорити про національну символіку. Свої публікації презентує ціла плеяда вчених, зокрема В. Сергійчук [4], Ю. Савчук [5], С. Кот [6] та ін. З часом урізноманітнюється тематика історичних творів, предметом яких стає українська національна символіка. Автори звертали увагу на конкретні предмети, які несли в собі ознаки клейнод, або брали до уваги цілу групу предметів, наприклад прапори, печатки чи гармати.

У цілому, козацькі літописи перебували тривалий час у полі зору української історіографії, але вони так і не дочекалися системного дослідження. Об'єктом вивчення для більшості науковців була в першу чергу зовнішня форма пам'яток, без дослідження глибинного змісту текстів. Решта ж важливих питань, зокрема джерельна основа, з різних причин окреслені тільки пунктирно, що істотно збіднює наші уявлення про козацьку символіку загалом.

Говорячи про писемні джерела, слід чітко розуміти той факт, що поряд з актовими та нормативними документами, значною інформативністю володіють джерела наративного характеру, зокрема літописи, мемуари, щоденники, записки. Серед документів офіційного походження увагу привертають звіти та донесення козацької старшини. Так, за повідомленнями полковника Черняка, перед 1717 р. сотенні корогви Полтавського полку виготовлялися з блакитної тканини (лудану) і мали жовті крижі (хрести). Також можна навести приклад з рапорту лубенського полковника Кулябки гетьманові Розумовському за 1758 р. В джерелі йдеться про те, що сотенні корогви полку мали бути виконані «положив герб з одної сторони національний...». До рапорту додано «абрис», який у вишуканому картуші зображав цей «національний герб – «козака» [7, с. 36].

Серед відомих українських джерел мемуарного характеру можна назвати щоденники Петра Апостола, Якова Марковича та щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка [8], які зберігають цінну інформацію, і, відповідно, можуть стати предметом окремого джерелознавчого дослідження.

Найбільшою інформативністю серед наративних джерел відрізняються козацькі та старшинські літописи. До цієї групи джерел можна віднести три літописи, які є «класичними» в українській історіографії, а саме: Літопис Самовидця, літопис Грабянки та літопис Самійла Величка.

Літопис Самовидця цінний тим, що описи багатьох подій у ньому подані досить реалістично. Автор намагається об'єктивно висвітлювати факти і дуже обережно ставиться до різних переказів [9, С. 23]. Стосовно теми козацької символіки, то вона розкривається поступово, оскільки була органічно вплетена в життя козацького суспільства. Авторів не було потреби окремо виділяти козацьку символіку за текстом чи змістовно, вона була для нього звичною складовою козацького життя, отже розповідь про неї велася здебільшого побічно.

Для Самовидця клейноди є основним атрибутом козацького війська, які використовуються у повсякденному житті, носять не лише буденний характер, виконуючи свої основні функції, а й служать іншій, вищій меті, яка криється в змістовному та духовному насиченні тогочасного суспільства. Він пише: «И там, в Переяславлю, в той раді отдавали панове послове королевские при поселстві привилей на волности и булаву, и бунчук, корогов, бубни, знаки войсковіе от короля его милости, хотячи упокоїти тую войну. Там же и послове от короля венгерского на той же раді были: так зараз по усіх землях слава козацкая и Хмельницкого пошла, же монархи разніе отзивалися з приязню и подарки присилали, бо послове от его царского величества з Москви, от господарей волоского, мултянского з великими подарками почали приходити, що до болшого заятрення и пихи гетмана Хмельницкого побужали, и задля того слушной згоди з монархою полским, як з паном своїм, не чинил, бо принявши послов великих короля его милости и тіе клейноти войсковіе, и подарки великіе, отправил тих послов з честью, обещаючися усе ведлуг жадання короля его милости учинити и тоей войны понехати, тилко жебы при стародавних волностях своїх козацких зоставати» [9, с. 83].

У даному уривку Самовидець пише описує події 1649 р. Важливо відмітити те, що польський король надсилає привілей на козацькі вольності разом із клейнодами, які в той час відігравали велике значення. Саме завдяки таким пожалуванням він намагався припинити війну, і надавав гетьману Хмельницькому право на часткову автономію та самостійність.

У козацькому товаристві клейноди відігравали певну священну функцію: за козацьким звичаєм та правом ніхто самовільно не міг брати до рук предмети, які йому не належали відповідно до посади та статусу. Задля охорони клейнодів обиралися відповідальні козаки, які мали нести і дотичну службу на благо товариства. Мова йде про хорунжого і бунчужного, як представників генеральної старшини. Вони, разом із довбушем, відігравали значну роль на козацьких радах та при виборі нового гетьмана. Цей момент яскраво висвітлив Самовидець: «...Юрій Хмельниченко, вийшовши з светлицы у тую раду, учинил подякованне от родича своего за уряд гетманства и поклонился усему войску, и положил булаву и бунчук в той раді, и, поклонившись, отойшол в світлицю. А Выговскій писар за писарство подяковане чинил, а обозній Носач корсунскій за уряд обозництва. И тая булава час немалій лежала в той раді, кожному бы ся хотіло узяти тот уряд, але же не позволяет войско. Питано по килка крот през асаулов войска: на чом бы воля їх была, жебы зоставал на том уряді гетманства» [9, с. 175].

Саме «войско», тобто все козацьке товариство стояло на охороні звичаїв своїх предків і не допускало їх потурання навіть найвищими особами. Зазвичай булаву та бунчук гетьман отримував з рук товариства на великій Генеральній раді, але, на жаль, пізніше, поширилася практика отримання клейнод, які надавали право гетьманувати, з рук іноземних володарів, зокрема московського царя: «...А Бруховецкій зо всім войском пришол к намету царскому, которому юже князь здавал з своїх рук булаву и бунчук, подтверждаючи гетманство, и попровадил в соборную церковь святого Николая, где присягу виконал Бруховецкій зо всім войском» [9, с. 224]. Потрібно чітко собі уявляти, коли і в якій ситуації клейноди носили різне смислове навантаження. В ситуації із Богданом Хмельницьким та польським королем це носило відтінок подарунку задля дотримання миру і злагоди в державі та визнання козацьких вольностей. А вже Брюховецькому клейноди надавалися як васалові московського царя, його не обирала Генеральна рада. Це дуже символічно, тому що гетьман вже не відповідав перед товариством за свої дії, він вже правив в інтересах іноземного володаря.

Другим за часом написання вважається Літопис Григорія Грабянки, – козацького старшини, який зумів золотими літерами вписати себе до анналів козацької історії як автор одного із найважливіших джерел з історії свого часу. Упродовж усього XVIII ст. літопис Григорія Грабянки був чи не найпопулярнішим серед рукописної «козацької» літератури, що містила історіографічні твори

з більш чи менш вираженим прагненням до художнього осмислення подій, віршових комплексів, збірок офіційних документів, пактів, статей, договорів тощо.

Упродовж довгого часу вчені намагалися розглядати літопис Грабянки як історичне джерело. Але згодом, із введенням до наукового обігу цілого ряду документів, вдалося встановити, що твір містить багато фактичних помилок. Але це не завадило літопису залишитися цінним джерелом з вивчення козацької символіки. Зокрема, у ньому автор наводить свідчення про започаткування традиції дарування клейнод українським козакам іноземними володарями: «... а літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогу, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів з самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами» [10, с. 34].

Твердження про те, що саме польський король запровадив систему козацького устрою та ввів відповідні посади виглядає достатньо сумнівним. Також можна піддати сумніву припущення деяких істориків про те, що до подарунку польського короля у козаків не було своєї символіки. Зазначимо що, це культурне явище складалося поступово і мало на той момент достатню історію, проте це історичне передання вже стало хрестоматійним, і за повідомленням багатьох інших джерел, передача клейнод таки відбулася, тому будемо відраховувати «оповідь» про козацьку символіку з уст Грабянки саме з цього моменту.

Грабянка не загубив цю нитку розповіді, і далі за текстом, коли він оповідав про Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, пише: «Всі вони напосілися на Хмельницького, аби він перебрав на себе честь і достоїнство гетьманське, як це личить справжньому війську, понеже і булаву, і бунчук, і прапор, тулумбаси й гармати своєю відвагою та мечем своїм у гетьманів польських забрав. Проте він наказав усі клейноди, аж до спеціального розпорядження королівського, при військовій артилерії лишити, а собі взяв тільки козацьку печатку, котру року 1576 дав війську запорізькому ще король Баторій; на ній був вирізаний вояк бравий з мечем на бедрі, з мушкетом на плечі та в шапці набакир» [10, с. 34].

З цим уривком у тексті пов'язано кілька історичних моментів: перший – мова йде про 1649 рік, а саме про події після смерті короля Владислава. На той час Богдан Хмельницький ще не усвідомлював своєї ролі, як провідника українського народу. Підтвердження цьому ми знаходимо у тому факті, що він сховав клейноди польських гетьманів до «спеціального розпорядження королівського». Як вважав Богдан Хмельницький, він ще не мав морального права на ці клейноди і чекав розпорядження від короля Владислава, підданим якого він на той час був. Але Владислав помер і потрібно було налагоджувати відносини з новим королем, про що мова йтиме далі. Другий момент, пов'язаний з цим уривком у тексті, описує нам славнозвісну печатку із зображенням козака з мушкетом. Це чи не найперший опис в історичному тексті печатки Війська Запорозького. Автор впевнений, що саме цю печатку, з-поміж інших клейнод, вручив Стефан Баторій українським козакам.

Із тексту стає зрозумілим, що клейноди стають елементами політичної гри, підтвердженнь цьому можна знайти велику кількість: «...І порішили, не гаючись до Хмельницького вислати комісарів, і надати їм повноваження, якщо, звичайно, Хмельницький щиро виявить своє смиреніє перед королем за рахунок нібито деяких сенаторів простити йому провини, а щоб якнайскоріше ублажити, поклали ще послати йому від імені короля знамено військове та гетьманську булаву. Потім же в панічному остраху кінчили елекцію сенату та повинчали короля Казимира на королівство, а той відразу ж повів мову про оборону, оскільки жоден лях не вірив у тривкість миру з Хмельницьким» [10, с. 45].

На польському сеймі вирішили подарувати Б.Хмельницькому клейноди, передавши їх через посольство, що пізніше було зроблено, але водночас це було потрібно для того, щоб виграти час для підготовки до нової війни. На щастя, Б.Хмельницький зрозумів хитрий задум польських посланців і попри всі їхні потуги та подарунки, відповів: «Посли зібралися, взяли дарунки, знамено, бунчук, булаву та привілеї на запорізьке гетьманство і вирушили в дорогу. Прибули у Переяслав, вручили Хмельницькому королівське послання та привілеї на волю і гетьманство, а також знамено, бунчук та булаву. Однак Хмельницький з погордою прийняв їх, військове щастя розбалувало його і він нахвалявся ляхів не лише за Сяном та за Віслою, а й за горами нагайкою повиганяти й гнати їх без оглядки, «бо ви, нинішні ляхи, не маєте нічого спільного з колишніми кавалерами, а скоріше зайцями стали, на мавп скидаєтесь, тільки й умієте, що говорити та втікати» [10, с. 46]. Навіть Адам Кисіль нічого не зміг вдіяти із ситуацією, яка склалася, і для польської сторони переговори були провалені.

Поляки не єдині, хто використовував клейноди як засіб примирення чи заохочення до дружби та співпраці. «Прийшли до нього з поклоном з Боснії, прийшли румельці із-за Дунаю, як одновірці просили про допомогу. Були люди з господарства Мултянського і Волоського (Буркалабі) і від далеких татар (волзьких та ногайських), всі клялися у шанобі та говорили про готовність поряд із його головою та життям і своє класти. Величав його й простий народ, називав новим рятівником всієї Русі та православ'я. Навіть турки, обдарувавши його титулом руського монарха, надіслали каптан, меч, знамено та булаву і наказали паші силистрийськму та хану кримському при потребі всіляку військову допомогу своїм війнством надавати» [10, с. 47].

Турки і татари не раз запрошували Б.Хмельницького до себе на службу та в підданство, надсилали йому булави, бунчуки, корогви, але Б.Хмельницький був вірним вірі православній.

Питання долі козацьких клейнод неодноразово спливали у різних політичних перемовинах та текстах угод. Грабянка наводить тексти документів, які мали місце в переговорах з російським царем Олексієм Михайловичем. Текст документів можна піддати сумніву, але основний зміст, ідею, слід зберегти. У тексті угоди, яка нібито була передана гетьманським посланцям на чолі із Павлом Тетерею міститься цікавий пункт: «Якщо ж так трапиться, що з господньої волі помре гетьман, то козаки, шануючи давні звичаї, з-поміж себе оберуть нового і повідомлять про це його царській величності. А царська величність накаже йому стати перед своїм найяснішим зором і пожалує гетьманові булаву та знамена і спеціальною монаршою грамотою затвердить його на гетьманування» [10, с. 49].

Одним тільки цим пунктом угоди російський цар перебирав на себе повноваження затвердження гетьмана Війська Запорозького і право надсилати йому клейноди (булаву і корогву), без яких гетьман не міг правити. Це не випадковий набір атрибутів, адже в них фактично зашифровано систему підданства, особисто гетьмана і всього козацького війська. Не можна применшувати ролі інших символів влади в козацькому товаристві, проте слід розуміти, яке смислове навантаження несе кожен з них. Адже без прапору (корогви) не може собі уявити існування жодна держава і нині.

Навіть сам гетьман Б. Хмельницький, думаючи про свого спадкоємця, вживає поняття не гетьманської влади, а фактично вкладає його зміст саме в символах цієї влади. На час XVII ст. ці поняття були невід'ємні, їх зміст був зрозумілий кожному. І якщо вірити Грабянці, який передає мову гетьмана, то ці роздуми виглядають наступним чином: «Бог відає, чиє це нещастя, що не дозволив Господь цю війну як подобає закінчити і вашу волю на віки утвердити, Син же мій Юрко ще малий, йому не під силу такий тягар підняти та і, наскільки я розумію, багато з вас його не захочуть гетьманом мати. Проте я сьогодні хочу знати, кого ви після моєї смерті оберете гетьманом і кому будуть вручені знамено царської пресвітлої величності, булава гетьманська, бунчук, печатка та гармати з усіма припасами?» [10, с. 54].

Ще один літопис – канцеляриста війська Запорозького Самійла Васильовича Величка завжди привертав до себе увагу вчених. Джерельний потенціал твору надзвичайно великий і різноплановий. Літописець наводить повні тексти урядових і приватних листів, акти, універсали, топографічні описи, грамоти, реєстри. Але значна кількість документів, як відомо, є домислом автора: «Величко робить спроби критично оцінювати наведені факти, але помилки неминучі. Джерелами для автора послужили і літературні твори різних жанрів і авторів, щоденники історіографів, особисті враження» [11, с.15].

Автор наводить цікаві свідчення про обрання гетьманом Б.Хмельницького. Це дійство посідає одне із центральних місць в літописі, в порівнянні з творами інших літописців. У даному випадку автор не обійшов увагою питання клейнодів військових, які вручались гетьману після елекції: «По якій елекції, зараз от кошового послан до скарбниці войскової писар січовий з нісколька атаманами курінними і иним значним товариством взяти там і принести в раду клейноти войсковії; тії прето посланнії в скарбниці бувши, і клейноти приказанніє взявши, вскорі принесли до ради і вручили їх зараз Хмельницькому. Клейноти зась іменно були тії: корогов королевская златописанная, барзо красная; бунчук тож велце модний з позлоцістою галкою і древцем; булава срібная позлоцістая, зіло майстерно зділанная і каменієм честним украшенная; печать срібная войсковая і котли новії міднії великії з добошем; к тому теж і три штуки армат полевих легких з достатком пороху до них і куль, з арматами і пушкарями. По учиненню зась Хмельницького гетьманом і по врученню ему пред поменених клейнотов войскових, зараз войско, поздоровивши Хмельницького на новом гетьманстві, з такою к нему одозвалося охотою, іж все, колько его на раді було, готово з ним іти на войну подлежащую, леч тоє взято на дальшее розсмотреніє, і з тим отвітом войско єдно пошло в церков на службу божію, которой тогда, власне, задзвонено, когда вишписанное войсковое діло в раді бувшой докончилось» [12, с. 64].

Це один із найдетальніших описів обрання Б.Хмельницького гетьманом. Козацькі клейноди докладно описані для того, щоб читач мав про них хоча б елементарне уявлення. Цікаво, що автор перелічив практично всі козацькі символи, які побутували в той час.

Літопис Самійла Величка практично не може похизуватися унікальними свідченнями з історії козацької символіки, його подальші згадки часто перегукуються із текстами інших козацьких літописців. Це, звичайно, не применшує його історіографічної та джерельної цінності. Адже при вивченні медієвістики потрібно досліджувати всі наявні джерела та проводити їх порівняльний аналіз. Щодо місця та ролі клейнодів у суспільному та військовому житті козацтва, то літописці дотримуються одноставної думки про їхню важливість і унікальність. Їх символічне наповнення та зміст можуть бути нами зрозумілі лише в тому випадку, якщо ми зможемо проникнути у свідомість та повсякденне життя тодішнього мешканця України.

Як і в сучасних збройних формуваннях різних країн світу, в тому числі і України, прапори та штандарти мають особливе значення. В законодавстві багатьох країн існує норма, за якою при втраті бойового прапора військової частини, її можуть розпустити, а винних притягнути до відповідальності. Це також можна зустріти і в звичаєвому праві козацтва; бунчужний і хорунжий відповідали перед гетьманом і товариством за збереження гетьманських клейнодів. Ганьбу втрати клейноди неможна було змити довіку. Подібне шанобливе ставлення ввібрали в себе і козацькі літописці, адже вони самі були представниками тогочасного суспільства, а відтак позиціонували наявну систему цінностей.

Список використаних джерел

1. Бабкова Н. Козацькі клейноди в українській військовій символіці та атрибутиці XX – XXI ст. // Н.Бабкова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків. – 2010. – Вип. 13. – С. 100–125.
2. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т.: пер. з рос. / Д. І. Яворницький. – Л.: Світ, 1990–1991. – Т. 1–3.
3. Макаренко М.О. Запорізькі клейноди в Ермітажі: Корогви // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 25–44.
4. Сергійчук В. І. Доля української національної символіки. – Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 124 с.; Сергійчук В. І. Національна символіка України / В.І.Сергійчук. – К.: Веселка, 1992. – 125 с.
5. Савчук Ю. Особисті речі Б.Хмельницького у колекціях музеїв Європи / Ю. Савчук // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000. – С. 293–313; Савчук Ю. Прапор Б.Хмельницького з Державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі / Ю. Савчук, Є. Турек // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 312–324.
6. Кот С.І. В пошуках втрачених клейнодів / С. І. Кот // Історія України. (Збірник статей). – Вип.17. – К., 2001. – С. 36–54.
7. Минуле України: відновлені сторінки / Ред. кол.: І.М.Хворостяний (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – 280 с.
8. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка [Електронний ресурс] // Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm>.
9. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с.
10. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Переклад із староукраїнської Р. Г. Іванченка. – К.: Товариство «Знання» України, 1992. – 192 с.
11. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / В. О. Шевчук // С.В. Величко. Літопис: [пер. з книжн. укр. мов. В. О. Шевчук]. – К.: Дніпро, 1991. – С. 4–21.
12. Величко С. Літопис: у 2-х т. / Самійло Величко: пер. з кн. мови, вступ. стаття, комент. Валерій Шевчук; відп. ред. О. В. Мишанич / С. Величко. – К.: Дніпро. 1991. – Т. 1. – 317 с.

Андрей Рудюк

ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ О КАЗАЦКОЙ СИМВОЛИКЕ: ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ

Рассматривается комплекс источников отечественного происхождения по изучению казацких символов Войска Запорожского и Гетманщины. Анализируется место казацких летописей в совокупности нарративных источников.

Ключевые слова: источник, символика, казацкие летописи, мемуарная литература, казачество.

Andriy Rudiuk

THE DOMESTIC WRITTEN SOURCES ABOUT THE COSSACK SYMBOLS: INFORMATION POTENTIAL

Consider complex of domestic sources for study of the Zaporozhska Cossack's symbols and Hetmanate. The author analyzes the place of Cossack's chronicles in narrative sources.

Key words: source, symbols, Cossack chronicles, memoirs literature, Cossacks.